УДК 94(47)

И.К. Заһидуллин

ТАТАРСТАН МӨСЕЛМАННАРЫНЫҢ МӘДӘНИ МИРАСЫ БУЛАРАК ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН МӘЧЕТЛӘРЕ ТАРИХЫН ЯЗУНЫҢ КАЙБЕР МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Статья посвящена определению актуальности сбора источников для написания историй современных сельских мечетей, возведенных в 1990–2000-е гг. и их жизнедеятельности в последующие десятилетия. При разработке его методики рекомендуется обращать пристальное внимание на практику составления аналогичных текстов известным татарским богословом, муллой и историком Ш. Марджани. Для реконструкции историй татарских мечетей имперского периода выделяются их основные общественные функции, характеризующие богослужебные здания в качестве духовно-религиозных центров местных приходов.

Ключевые слова: Духовное управление мусульман Татарстана, современные татарские мечети, методика исследования современного культурного наследия мусульман России, Ш. Марджани.

The article is devoted to determining the relevance of collecting sources for writing the histories of modern rural mosques built in the 1990–2000s and their life in the following decades. When developing its methodology, it is recommended to pay close attention to the practice of compiling similar texts by the famous Tatar theologian, mullah and historian Sh. Marjani. To reconstruct the stories of Tatar mosques of the imperial period, their main social functions are highlighted, characterizing religious buildings as spiritual and religious centers

Keywords: Spiritual Administration of Muslims of Tatarstan, modern Tatar mosques, methods of researching the modern cultural heritage of Muslims in Russia, Sh. Marjani.

Соңгы 30–35 елда Татарстанда мөселманнарның дин хокукларын тормышка ашыруны гамәлгә кую һәм дини инфраструктура булдыру өлкәсендә зур уңышларга ирешелде. Бу – дини оешмалар, иганәчеләр, ислам активистлары һәм хакимиятнең максатчан һәм аңлашып эшләүләре нәтиҗәсе.

Бүген мөселманнарның мәдәни казанышлары исемлегенә 1400 дән артык мәчет, дини уку-укыту системасы һәм аның институтлары, нәшер ителгән дини уку әсбаплары, әдәбият һ. б. керә.

Соңгы елларда республикабыз авылларында юбилейлар гөрли: хәзерге заман мәчетләренең 20, 25, 30, 35 ел элек ачылуларына багышланган бәйрәм чаралары зур күтәренкелек белән үтә. Гадәттә, 20 ел элек төзелгән мәчетләр бәйрәмнәрендә авыл халкы һәм чакырылган мөхтәрәм кунаклар катнашында тантаналы җыелыш һәм чәй табыны оештырыла, мәчет төзелешендә катнашкан кешеләргә бүләкләр бирелә, вафат булганнар рухына догалар укыла һ. б. Чыгыш

ясаучылар авыл халкын рухи берләштергән вакытларны, мәктәп һәм клуб янәшәсендә калкып чыккан гыйбадәтханә бинасының ничек итеп үзләренең тормышына тәэсир итүен, балаларның, хатын-кызларның мәчеткә укырга йөри башлавын искә ала, дини тормышны оештыруга бәйле башка истәлекләр белән уртаклаша.

Ирексездән, бүген барын да беләбез, тагын 10 елдан берни дә хәтерләмәячәкбез, дигән күңелсез уй килә.

Моның шулай икәнен 30 һәм 35 еллык юбилейларын билгеләп үтә торган мәчетләрдә үткәрелгән бәйрәм чаралары раслап тора. Бәйрәмгә килгәннәр арасында мәчет төзелешенә үз өлешләрен керткән пенсионерлар, шулай ук беренче имам, мәзин булып торган өлкән буын кешеләре инде калмаган диярлек. 30–35 ел элек булган вакыйгалар турында аларның балалары өзек-өзек итеп булса да сөйләргә омтыла. Чарага җаваплы караган кайбер китапханә хезмәткәрләре гыйбадәтханә төзелгән вакыттагы һәм мәчет ачылу тантанасыннан фоторәсемнәр табып, алардан презентация күрсәтә. Ышанып әйтергә була: бу авылда киләчәк буыннар өчен шушы фотосурәтләр генә калачак.

Татарда, кыргыз яки казакълардан аермалы буларак, тарихи хәтер телдән телгә сөйләп түгел, ә язма рәвештә теркәлеп барган. Шул сәбәпле Татарстанда ислам күтәрелешен тәэмин иткән хәзерге заман мәчетләренең тарихын язу мәсьәләсе көн тәртибенә басты.

Юбилейлар биш ел саен әйләнә дә килә, әйләнә дә килә. Менә шушындый зур һәм күркәм бәйрәмнәрне үткәргәндә, килгән кунакларга бүләк итеп 5–10 битлек мәчет һәм мәхәллә тарихы язылып тапшырылса иде, яисә юбилей тантанасы шундый китапчыкны язу өчен этәргеч булсын иде. Сүз, беренче чиратта, 1990–2000 елларда мәчет төзү фикерен күтәреп чыккан һәм шуны тормышка ашыру юлында тырышлык куйган, мәчет эшчәнлеген тәэмин иткән һәм укытуда, укуда һ. б. өлкәләрдә активлык күрсәткән кешеләрнең исемнәрен барлау һәм алардан язма рәвештә, аудио- яки видеоязмаларда истәлекләр туплау, район газетасын, гаилә фотоальбомнарын өйрәнеп, ул заман авыл кешеләренә кагылышлы, шулай ук имамнар, мәчет, дини мәктәп һәм мәхәллә турында чыганакларны барлау турында бара.

Мәсьәләнең тәрбияви ягы булуны да искәртеп үтү мөһим.

Ш. Мәрҗани һәм Р. Фәхреддин хезмәтләрендә мөселман җәмгыятенә хезмәт иткән дин әһелләре, иганәчеләр һәм башка шәхесләр турындагы язмалар бу кешеләрнең нәсел дәвамчылары өчен зур горурлык чыганагы булып тора. Хәзерге заман авыл мәчете һәм мәхәлләсе турында китаплар да – яңа буын мөселманнарына бүгенге заман каһарманнарын – дин юлында хезмәт куйган туганнарының игелекле гамәлләрен белергә, алар белән горурланырга мөмкинлек бирүче чыганак. Мондый китапны укыган кешеләр туган авыллары мәчетен гыйбадәт йорты дип кенә түгел, ә эби-бабасы, эти-әнисе катнашында төзелгән, аларның хәләл хезмәте һәм күңел җылысы кергән җәмәгать бинасы дип кабул итә.

Бүген Татарстанда эшләп килүче мәчетләрне XVIII гасырның икенче яртысында – XX гасыр башында төзелгән һәм бүгенге заман гыйбадәтханәләре дип, ике зур төркемгә бүлеп карарга мөмкин. Беренче төркем мәчетләр тарихы СССРда гыйбадәтханәне ябуга һәм аннан соңгы чорга һәм хәзерге заманга, бинаны мөселманнарга кайтарып биргәннән соңгы этапларга бүленә.

Беренче этап ике сәяси чорны: империя һәм совет хакимиятенең беренче 10–20 елын колачлый. Татарстанда сакланып калган тарихи мәчетләр Казан һәм Чистай калаларында, бер дистә чамасы авылларда урнашкан.

Тарихи мәчетләр һәм бигрәк тә хәзерге заман мәчет-мәхәллә тарихларын язганда күренекле дин галиме һәм имам Ш. Мәрҗани тәҗрибәсе игътибарга лаек.

1885 елда нәшер ителгән «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» китабының беренче томы татар халкының борынгы һәм Урта гасырлар чорын тасвирлый.

Китапның 1900 елда бастырылган икенче томында түбәндәге темаларга багышлаган материаллар бар: Казан каласының мәчетләре һәм хәрби имамнар; авыл мәчетләре (хәзерге Кукмара, Балтач, Арча, Әтнә һәм Саба районнарына кергән 13 авыл); Казан һәм Болгарга мөнәсәбәте булган соңгырак чор төбәк һәм чит төбәкләрнең голәмалары (83 кеше); Оренбург мәхкәмәи шәргыясе, аның 5 рәисе (мөфтиләр) һәм Казан губернасы руханилары тарафыннан 3 елга сайланган казыйлары; Чистай шәһәре (муллалар); Мәкәрҗә (Түбән Новгород) ярминкәсе мәчете һәи ярминкә имамнары, Оренбург мәчетләре һәм имамнары; Казан татар ратушасы һәм аның 10 җитәкчесе; башка күренекле шәхесләр (Казанның күренекле 30 кешесе).

Шул рәвешле, «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар»ның икенче томы тулысы белән диярлек төбәк тарихы һәм мәчет-мәдрәсәләргә һәм имамнарга багышланган. Бу – һичшиксез, татар тарихы. Чөнки галим яшәгән традицион җәмгыятьтә татар иҗтимагый фикере дини эчтәлекле булган, аны руханилар булдырган, ә муллалар татар халкының интеллектуаль элитасын тәшкил иткән, мәдрәсәләр һәм мәчетләр иганәчеләр хисабына эшләп килгән.

Мәрҗани хәзрәтнең тарихчы-эзләнүче буларак башкарган гамәлләре өч этапка бүленә. Ул, мәчетләр тарихын язарга дигән фикергә килгәч, беренче чиратта, үткәннәр хакында хәбәрдар өлкән яшьтәге кешеләр, мәчетләрне төзегән шәхесләрнең нәсел дәвамчылары белән очрашып, гыйбадәтханәнең төзелгән һәм ачылган вакытын, беренче муллаларын ачыклаган; мәчетләргә барып, анда сакланган кәгазьләрне өйрәнгән, муллалардан сораштырган, аларның шәхси архивлары белән танышкан һ. б. Ул туплаган мәгълүматның бер өлеше, бәлки әле күбесе, башкалар хәтердән сөйләгән яки язып биргән чыганаклардан тупланган дип фаразлыйбыз.

Мәчетләр тарихын өйрәнү фикере Урта Азиядән кайтып, 1849 елда Казанның беренче мәхәлләсенә мулла булып килгән Ш. Мәрҗанигә,

әлбәттә, шул ук елны килмәгәндер. Димәк, моңа ниятләгәч, ул үзе мулла булып торган елларда Казан шәһәрендә һәм тирә-як авылларда булган вакыйгаларны искә төшереп, кәгазьгә теркәп куйган.

Алдагы елларда, эзләнүләр алып бару белән бергә, булачак китабына материал булыр дип, елъязмачы сыман, үзен кызыксындырган калаларда һәм салаларда булган игътибарга лаеклы вакыйгаларны теркәп барган.

Аның «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» китабының икенче томы шул рәвешле язылган.

Ни өчен Мәрҗани фәкать 13 авылның мәчет-мәхәлләсе һәм руханилары турында язу белән чикләнгән соң?

Моның төп сәбәбе – чыганаклар җитмәүдә.

Авыл мәчетләренә багышланган бүлектә кайбер торак пунктлар тарихына кагылышлы хәбәрләр дә урын алган. Автор авылларның географик планда урнашкан урыннарын төрлечә тасвирлый: нинди елга буенда утыра (Ташкичү, Хөснә, Ашыт авыллары турында), Казаннан кайсы яктан һәм нинди ераклыкта урнашкан (Мәрҗан, Мазар Башы, Түнтәр авыллары), кайсы өязгә карый (Байлар Сабасы).

Авыл тарихына кагылышлы өзек-өзек мәгълүматлар китерә: авыл исеменең килеп чыгышы турында версияләр (Хөснә, Мазар Башы), аңа нигез салучылар һәм аларның нәсел дәвамчылары (Ташкичү, Мәчкәрә, Мазар Башы), авылда бай кешеләрнең күп булуы (Кышкар, Мәчкәрә), базар һәм кибетләр төзелү (Ашыт).

Китаптагы беренче өч авыл – Шиһабетдин хәзрәтнең нәселнәсәбе белән бәйле торак пунктлар: Ташкичү мәчетендә этисе Баһаветдин 40 ел муллалык икән, Хөснәдә бабасы Собхән рәсми рәвештә 1801–1809 елларда имам-хатыйп булып хезмәт иткән, аннары сәүдә итүгә күчкән, Мәрҗан авылында Шиһабетдин хәзрәтнең Комыргуҗа авылыннан күчеп килгән Габделкотдус бабасы нәселе тамырланган [2: 108, 110–111]. Гаиләдә туганнар хакында даими сөйләшкәннәр, ниндидер кулъязмалар да сакланган, ягъни Шиһабетдин бала чактан бу өч авыл турында мәгълүмат туплап килгән икән.

Шунысы кызык: Мәрҗани китабында урын алган 13 авылдан берсенең – Вятка губернасы Малмыж өязенә кергән Түнтәр авылының гына – мәчетләре турында мәгълүмат юк. Бу хакта чыганаклары булмаганлыктан, Мәрҗани хәзрәтләре андагы дин әһелләре хакында язу белән чикләнергә мәҗбүр булган.

Автор язган уникe авылның тугызында (Ташкичү, Бәрәскә, Мәчкәрә, Корса, Кышкар, Ор, Олы Мәңгәр, Байлар Сабасы, Мазар Башы) таш мәчетләрне, тагын ике авылда (Ашыт һәм Хөснә (Кысна)) агач мәчетләрнең берсен байлар төзеткән. Нәсел нигезе дип санаган Мәрҗан авылы мәчетләре хакында ул гаиләсендә сөйләшкәннәрдән һәм замандашларыннан белешеп язган [3: 225–232].

Ш. Мәрҗани Казан губернасы авылларындагы барлык таш мәчетләр тарихын язып чыккан дип әйтергә мөмкин. Ул заманда авылларда зур чыгымнарга барып таш мәчетләр эшләтү гайре табигый, яңа

күренеш булган. Автор биредә мәчет муллаларыннан, өлкәннәрдән ишеткән мәгълүматны һәм үзе шаһит булган вакыйгаларны файдаланып бәян итә, ислам дине өчен малларын кызганмаган дин кардәшләрен мактый, нәсел дәвамчыларының исемнәрен атый. Байларның, мәчетләр төзеп, Аллаһның ризалыгын алырга тырышулары авылларда ислам динен ныгытырга мөмкинлек биргән. Таштан салынган мәһабәт ислам йортлары авыл халкының горурлыгына әверелгән. Мәчет төзеп биргән татар байларының нәсел дәвамчылары белән аралашу галимгә гыйбадәт йортларының кайчан төзелгән булуын төгәл ачыкларга мөмкинлек биргән. Әйтергә кирәк, бүген XVIII гасырның икенче яртысы мәчетләренең төзелү датасын билгеләгәндә Шиһабетдин хәзрәт язмалары еш кына бердәнбер чыганак булып кала.

Ш. Мәрҗани, мәчетләрнең авылның кайсы өлешендә урнашканлыгы, кемнәр ремонтлаган, киңәйткән, түбәсен япкан, егылган манарасын кем һәм кайчан яңарткан яки яңасын корган, янгыннар һ. б. турында сөйли.

13 авылның руханилары турында язганда, туплаган чыганакларын билгеле бер тәртипне күздә тотып урнаштыра: кайсы авылда туган, нинди нәселдән, нәсел-нәсәбе, белем алган мәдрәсәләре нинди, мөршиде, остазлары кемнәр, кайсы авылларда мулла булып торган, нинди китаплар күчергән, нинди китаплар язган, корьәнхафиз булганмы, мәдрәсә тотканмы, мәшһүр шәкертләре кемнәр, уңай һәм тискәре шәхси һәм эшлекле сыйфатлары, халык телендәге кушаматы, һөнәрләре, сәяхәтләре (шул исәптән, хаҗ кылуы), гаиләсе, нәсел дәвамчылары, туганнары, ничә яшьтә вафат булуы, үлгән елы, күмелгән зираты, җеназа намазын укыган кешенең исеме. Аерым очракларда руханиның тормышында булган кызыклы, гыйбрәтле вакыйгалар һәм шәхесне характерларга ярдәм итүче хатларыннан яки язган әсәрләреннән өзекләр китерә.

Фәкать Ташкичү турында язган текст кына авыл тарихы дип бәяләнергә лаек. Автор авылга кайчан (1717), кем нигез салганын (Ашыт авылыннан Туйхуҗа бине Туйкә), соңрак тагын кемнәрнең кайсы авыллардан күченеп килгәнен (Ашыт, Пимар) һәм аларның нәселләрен бәян итә. Башка авыллардан күченеп килүчеләр барлыгын да әйтеп уза. Авылда мул сулы коеның исеме шул Туйхуҗа нәселе вәкиле Габделхәким белән бәйле дип фаразлый.

Ташкичүнең иске һәм яңа зираты булуын әйтә, аларның авылга карата географик яктан кайда урнашуларын, кабердәшларындагы язуларны (аларны авыл кешеләренең нәселләрен ачыклаганда файдалана) китерә. Әтисе, әнисе һәм туган апасы күмелгән яңа зиратның коймасы черегәч, үзенең 1886 елда, 260 сум акча тотып, имән бүрәнәләр утырттырып, койма койдырганын яза [2: 99].

Мисал рәвешендә Ташкичүнең бишенче имамы Шәмсетдин мулла тормышы турында язганнарын күздән кичерик. Баласы булмаган авыл бае Әбүязидә Шәмсетдин исемле ятим баланы уллыкка ала, яхшы белем биреп, Бохарага җибәреп укыта, кайткач ике зур мәдрәсә

бинасы салдыра. Һәр бинасында бүлмәләре бик күп, гомеремдә мондый зур һәм матур мәдрәсә күргәнем булмады, ул бай утарын хәтерләтә иде, дип шәрехли. Шәмсетдин мулла белеме һәм тырышлыгы белән мәдрәсәсен мәшһүр уку йортына әверелдерә, Ташкичүнең данын еракларга тарата. Хаҗ кылырга бару юлында, Мисырда Ибраһим паша белән таныша һәм биредә университетта фарсы теле укытырга кала. Хаҗ кылырга өлгермичә, Мисырда вафат була. Аның бер улы һәм ике кызы калганын яза. Шәмсетдин мулланың шаян, җиңел характерлы, яхшы күңелле булып, малны тиз сарыф итүен, Бохарада укыганда бер голәмадан 50 тәңкә акча алуын, бурычын кайтармыйча кайтып китүен, әмма кылган гамәленең туган иленә кайтып ирешүен бәян итә.

Автор Ташкичүнең, муллаларыннан тыш, мәзиннәре турында да мәгълүмат бирә, шулай ук дин юлында игелек кылган шәхесләрне хөрмәтли.

Чынлыкта Мәрҗани язганнар шушы 13 авыл белән чикләнми, торак пунктларга нигез салу, имамнарның, мәчет төзеткән байларның тормыш юлларын, мәчетләрне күчереп салдыру кебек сюжетларны бәян иткәндә еш кына тирә-як авылларны да телгә ала, татар дөньясының шундый горизонталь яссылыкта дини бердәмлек, туган авыл, туган-тумачалык, әшнәлек, сәүдәгәрләрнең аркадашлыгы, бер остазның шәкертләре яки бер мөршиднең мөридләре арасында барган аралашу һ. б. күпсанлы элемтәләрдән торганлыгын сурәтли. Әйтик, әтисе мулла булып торганда аерым елларда Ташкичү, Хөснә (Кысна), Ашытбаш, Мәмсә авыллары халкы Ташкичүгә җыелып, Гает намазын укуларын, 1843 елгы корылык вакытында Ташкичү, Мәмсә, Ашыт, Сәрдә, Иске Кенәр, Пучмар, Хөснә, Ашытбаш авыллары кешеләре, шулай ук Ташкичүгә җыелып, яңгыр сорап, әтисе Баһаветдин җитәкчегендә җәмәгать намазы укуларын искә төшерә [2].

Ш. Мәрҗани тарафыннан мәчет, имамнар, мәхәллә һәм мәдрәсәләр тарихын бәян итү өчен структура һәм сюжетлар бүгенге Татарстанда ислам дине үсешен һәм авыл мәчетләре тарихын язганда файдаланырлык яисә исәпкә алырлык материал дип уйлыйм.

Ш. Мәрҗанинең муллалар, шул исәптән үзенең эшчәнлеген тасвирлаган язмаларын дикъкать белән укысаң, авыл һәм шәһәр мәчетләренең эшчәнлеге хакында күптөрле мәгълүмат җыярга мөмкин. Мин Мәрҗани текстларын анализлаганда XVIII гасырның икенче яртысында – XIX гасырда төзелгән мәчетләрнең язылачак тарихларында бу гыйбадәтханәләрнең халыкның дини һәм көндәлек тормышында тоткан рольләреннән кайсылары күрсәтелергә тиеш? дигән сорауга җавап эзләдем һәм алар эшчәнлегенең түбәндәге якларына игътибар итү сорала дигән нәтиҗәгә килдем:

Мәчет – милли-мәдәни мирас ядкәре, архитектура объекты. (Аңа реставрация ясаган оешманың документларында мәчет бинасы тарихы турында махсус бүлек бар, биредә бинаны төзү, үзгәртү һәм ремонт ясау турында мәгълүмат тупланган.)

Мәчет – Оренбург мәхкәмәи шәргыясе округында формалашкан мөселман дини-мәдәни автономиясенең беренчел нигезен тәшкил иткән һәм үзидарәгә нигезләнгән күпсанлы дини җәмгыятьләрне, ягъни мәхәлләләрне теркәү, руханилар сайлау, мәктәп-мәдрәсә ачу мөмкинлеге бирүче төп институт.

Мәчет – беренче чиратта, биш вакыт, җомга һәм гает намазларын укый торган һәм канун буенча төзелгән җәмәгать бинасы.

Сәяси җәһәттән, Мәхкәмәи шәргыядән килгән кәгазь буенча, мәчет – император, аның хатыны һәм тәхет варисы хөрмәтенә елга берничә тапкыр гыйбадәт кылына торган урын. Бу чараны оештырмаган руханилар сәяси яктан тотрыксыз булып танылган һәм вазифаларыннан азат ителгән [1: 62–96].

Тәхеткә утырган яңа патшага ант иттерү, мөселман зираты һәм анда мәет күмү кебек эшләр мәчет мулласы вазифасына кергән.

Мәчет яшь ир-егетләр гаскәр хезмәтенә киткәндә, мосафирлар юлга чыкканда мулладан фатиха алу урыны булган.

Мәчет һәм аның ишегалды мәйданы – мәхәллә тормышына кагылышлы мәсьәләләрне тикшерү һәм карарлар кабул итү, намазга килгән ир-атларның яңалыклар белән уртаклашу үзәге дә.

Мәчет – үзенә һәм мәхәлләдәге дини уку йортына мөселманнар тарафыннан бүләк итеп бирелгән күчемле һәм күчемсез вакыфларны беркетә торган юридик зат хокукына ия оешма.

Мәчет – 1830 елдан мәхәллә халкының гражданлык актлары теркәү өчен ел саен Мәхкәмәи шәргыядән җибәрелгән метрикә кенәгәләрен тутыру һәм аларның икенче данәсе саклана торган урын.

Мәчет – муллаларның шәригать кануннары буенча мөселманнар мирасын бүлү һәм гаилә мөнәсәбәтләрен хәл итү урыны.

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы мәчете – бәлагә тарыган яки мәчет-мәдрәсә төзүгә мөмкинлекләре булмаган мөселманнарга, сугыш вакытларында гаскәргә яки яраланган сугышчыларга, аларның гаиләләренә иганә җыю урыны.

Мәчет муллалары – мәхәллә халкының әхлагын тәрбияләүче һәм мөселманча яшәвен күзәтеп, халыкка гыйбадәтханә, мәктәп-мәдрәсә һәм зират турында кайгырту кирәклеген һәрдаим сөйләп торучылар.

Кайбер мәчет муллалары – язган хезмәтләре һәм уку әсбаплары белән ислам дине белеменә һәм мәктәп-мәдрәсәләрдә укытуга үз өлешләрен керткән затлар.

Инде килеп, борынгы һәм хәзерге заман мәчетләре тарихларын язуны кемнәр башкарып чыгарга тиеш? дигән сорауга җавап эзләп карыйк.

Эш оештыру башында, һичшиксез, мәчет имамнары торырга тиеш. Муллаларыбыздан, беренче нәүбәттә, мәчеткә намазга җыелган өлкән буын вәкилләре һәм мәчеттә дин сабагын өйрәнүчеләр аша чыганаклар туплау эшен башлап җибәрү, Ш. Мәрҗани хәзрәтләре тәҗрибәсен файдаланып, үзләре мәчеттәге вазифага керешкәч булган хәлләрне хәтердә яңартып, аларны башка чыганаклар ярдәмендә

төгәлләштерү һәм бүгенге көн вакыйгаларын елъязмачы сыман теркәп бару сорала.

Бу әһәмиятле проектны тормышка ашыруда, шул исәптән җыелган материалларны анализлап кәгазьгә төшерүне оештыруда мәктәп укытучылары, китапханә, авыл советы хезмәткәрләре һәм туган авыллары язмышына битараф булмаган шәхесләр дин әһелләренә ышанычлы таяныч булыр дип уйлыйм.

Әдәбият

1. *Загидуллин И.К.* Исламские институты в Российской империи: Мечети в европейской части России и Сибири. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. 416 с.

2. *Шигабутдин Марджани.* Полезные вести о состоянии Казани и Булгара (Муставад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар); часть вторая, перевод на русский язык / предисл. и пер. с арабского, старотатарского Р.А. Адыгамова. Казань: Магариф – Вакыт, 2002. 272 с.

3. *Мәрҗани Ш.* Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр). Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 415 б.

Заһидуллин Илдус Котдус улы,
тарих фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Исламны өйрәнү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре

Загидуллин Ильдус Котдусович,
доктор исторических наук, доцент, старший научный сотрудник Центра исламоведческих исседований АН РТ

zagik63@mail.ru